

---

# Boekbesprekingen

---

## Bijbelwetenschappen

---

M.C. Mulder, *Israël in Romeinen 10. Intertextuele en theologische analyse van de oudtestamentische citaten in Romeinen 9:30-10:21*, Boekencentrum Academic, Zoetermeer 2011, 368 p., € 29,90 (ISBN 9789023926146).

---

Deze dissertatie werd in 2011 verdedigd aan de Theologische Universiteit te Apeldoorn. Zoals de ondertitel aangeeft, gaat het om een *intertekstuele* analyse van de oudtestamentische citaten die een rol spelen in Romeinen 9:30-10:21 en een *theologische* analyse van dit gedeelte. Bij de theologische analyse staat met name de vraag naar de verhouding tussen Gods verkiezing en menselijke verantwoordelijkheid centraal.

In het eerste hoofdstuk wordt de stand van het onderzoek weergegeven, de stof afgebakend en de methodische aanpak verhelderd.

Vervolgens bespreekt de auteur in het tweede hoofdstuk de citaten in Romeinen 10:5-8. Het gaat daarbij om Leviticus 18:5 en Deuteronomium 30:12-14 (in samenhang met Deuteronomium 8:17 en 9:4). In het derde hoofdstuk worden zeven citaten besproken die de gang van het betoog van Paulus in Romeinen 10:11-21 bepalen. Ten slotte trekt de auteur in het vierde en laatste hoofdstuk zijn conclusies met betrekking tot de waarde van intertekstuele analyse voor de exegese en laat hij zien hoe deze analyse licht werpt op de theologische eenheid van het besproken gedeelte. In een epiloog wordt de relevantie van het onderzoek voor het gesprek tussen kerk en Israël benadrukt.

Deze dissertatie laat zonder meer het be-

lang zien van het onderzoek naar de eigen achtergrond en de *Wirkungsgeschichte* van oudtestamentische citaten voor het verstaan van paulinische teksten. De onderliggende narratieve structuur die hierdoor aan het licht komt, verheldert de argumentatieve structuur van de tekst.

Tegelijk zijn er kritische vragen te stellen. In het tweede hoofdstuk – dat de spil van het onderzoek vormt – zet de auteur bij de behandeling van Romeinen 10:30-32a ‘geloof’ en ‘wet’ scherp tegenover elkaar. ‘Over de wet wordt door Paulus in dit verband dus in het geheel niet in positieve zin gesproken’ (87), luidt het oordeel. Om die tegenstelling zo scherp mogelijk uit te laten komen, zet de auteur deze verzen zodanig in een schema dat de *gerechtigheid* die de heidenen verkrijgen (vs. 30), diametraal komt te staan tegenover de *wet* waaraan Israël niet is toegekomen (vs. 31). ‘Wet’ wordt in dit verband terecht metonymisch opgevat en staat voor het doel ervan, namelijk ‘gerechtigheid’. Als het hier echter gaat om een geval van metonymie, waarbij ‘wet’ staat voor ‘gerechtigheid’, dan kan het niet anders of er moet sprake zijn van een positieve correspondentie tussen beide begrippen. Exegeten die de tegenstelling niet zoeken in ‘geloof’ versus ‘wet’, maar, zoals Paulus zelf *expressis verbis* in vs. 32 aangeeft, in ‘geloof’ versus ‘werken’, lijken dan ook meer gelijk te hebben dan de auteur waar wil hebben.

Hierachter laat zich een dieperliggend probleem signaleren. De auteur verzet zich sterk tegen de opvatting van de *New Perspective*, waar ‘geloof’ en ‘wet’ dichter bij elkaar gehouden worden dan bij de klassieke Paulusinterpretatie het geval is. Als gevolg hiervan beweegt hij zich bij zijn onderzoek binnen

een klassiek hermeneutisch begrippenkader dat sterk bepalend wordt voor de resultaten. Zo spreekt hij dikwijls over menselijke prestatie als een poging van de mens om vanuit zichzelf het heil te verwerkelijken. In het kader van de bespreking van het citaat uit Deuteronomium 30:12-14 horen we bijvoorbeeld dat het woord alleen ontvangen kan worden, zonder toedoen van menselijke prestatie (179). Maar men kan Deuteronomium 30:12-14 toch niet zonder meer verstaan als een poging om door menselijke prestatie het heil te verwerven? Degenen die hier indirect aan het woord zijn, stellen de vraag: 'Wie zal opstijgen ten hemel, het *voor ons halen*, en het *ons doen horen* opdat wij het volbrengen.' En: 'Wie zal oversteken naar de overkant der zee, het *voor ons halen*, en het *ons doen horen* opdat wij het volbrengen.' Deze vragen getuigen eerder van een roep om een bemiddelaar dan van een poging van de mens om het heil zelf te willen verwerkelijken. Ze passen dan ook goed in het kader van de afscheidsrede van Mozes.

Het onderliggende hermeneutische begrippenkader maakt het moeilijk om het geding tussen de klassieke Paulusinterpretatie en de *New Perspective* te overstijgen, leidt tot methodische onhelderheid en vormt een barrière voor het beoogde gesprek tussen kerk en Israël. Deze conclusie doet niet af aan de waarde van de dissertatie, maar geeft aan waar men bij het voortgaande onderzoek op bedacht zal moeten zijn.

G. van Ek

Helene Neis, *Vernichtet werdet ihr, vernichtet! Narrative und paränetische Entfaltung des Gewaltmotivs in der ersten Moserede Dtn 1,1-4,40* (Europäische Hochschulschriften XXIII/923), Peter Lang, Frankfurt a/d Main 2011, 403 p., € 59,80 (ISBN 9783631620168).

Vaak wordt gesteld dat monotheïstische religies leiden tot intolerantie en geweld. Deze studie, die gediend heeft als dissertatie (promotor: Karl-Heinz Ohlig), wil aan dit debat een bijdrage leveren met een onderzoek naar het geweldsthema in Deuteronomium 1-4. Deze hoofdstukken lenen zich goed voor een dergelijk onderzoek, omdat ze veel geweld bevatten en omdat de eindredactie van deze hoofdstukken volgens de auteur heeft plaatsgevonden in de tijd dat het monotheïsme ontstond. Neis kiest voor een synchrone lezing van de teksten, omdat de kritiek op het geweld in deze teksten zich richt op de huidige vorm ervan.

Het overgrote deel van het boek bestaat uit een analyse van Deuteronomium 1-4, met een focus op het geweldsmotief. De exegese is over het algemeen grondig en goed. Een enkele keer ontbreekt belangrijke literatuur, zoals het artikel van C. Houtman over de vroegere bevolking van Kanaän en omgeving in *Vetus Testamentum* 52 (2002), 51-65.

De insteek bij het geweldsmotief levert soms verrassende inzichten op. Zo toont Neis overtuigend aan dat de verwijzing naar de overwinning op Sihon en Og (Deut. 1:4) niet alleen een tijdsaanduiding is, maar dat bewust in de inleiding van Deuteronomium al gerefereerd wordt aan de vernietigende macht van JHWH. Deuteronomium 1:4 is dus niet een tweede (overbodige) tijdsaanduiding, maar heeft een literaire en theologische functie. De focus op geweld brengt Neis er toe om de aanstelling van leiders over het volk (Deut. 1:9-18) militair te duiden. Om-

dat in Deuteronomium (anders dan in parallelle teksten) een expliciet bevel van JHWH voor deze reorganisatie ontbreekt, beschouwt zij dit als een aanwijzing voor de 'Egozentrik' van Mozes. Ook het sturen van verkenners naar Kanaän en het latere vredesaanbod aan koning Sihon beschouwt Neis als eigenmachtig optreden van Mozes. In beide gevallen zou hij blijk geven van twijfel. Deze interpretatie van het vredesaanbod is in de moderne exegese origineel, maar ze komt reeds voor in de rabbijnse literatuur, die Neis overigens niet noemt. Volgens enkele rabbijnse teksten zou Mozes aan Sihon op eigen initiatief vrede hebben aangeboden; vervolgens zou God zijn voorschriften hebben aangepast aan deze mildere praktijk.

Naast de narratieve teksten uit Deuteronomium 1-3 onderzoekt Neis de parenetische tekst Deuteronomium 4:1-40. Dit gedeelte past echter minder goed in haar onderzoek. Hoewel in dit hoofdstuk sprake is van de dreigende vernietiging van Israël, is Deuteronomium 4 geen parenese over geweld. Een vergelijking met Deuteronomium 7 of 20, die slechts heel kort genoemd worden, zou wellicht vruchtbaarder zijn geweest.

Aan het slot van haar studie geeft Neis een beoordeling van de geweldsthematiek in Deuteronomium 1-4. Zij is van mening dat het geweld in deze teksten beschouwd moet worden als een literaire vorm, niet als een beschrijving van historische gebeurtenissen. Door middel van deze (voor hedendaagse lezers moeilijk toegankelijke) literaire vorm zouden de macht en soevereiniteit van JHWH beschreven worden. Er zou dus geen samenhang zijn tussen monotheïsme en geweld. Deze verklaring roept echter wel de vraag op waarom dan gekozen is voor deze literaire vorm, die JHWH typeert als een vernietigend God, en wat dat betekent voor het godsbeeld van het Oude Testament.

Neis geeft met name een historische verklaring voor de vragen die de geweldsteksten oproepen, hoewel ze nauwelijks ingaat op de historische situering van Deuteronomium 1-4. De schrijvers uit de late koningentijd zouden voor hun beschrijving geïnspireerd zijn door de praktijken van de grootmachten uit hun dagen. Naast de historische verklaring oppert de auteur een psychologisch motief: de eigen onmacht zou psychologisch worden getransformeerd naar een verlangen naar macht. Helaas wordt er nauwelijks ingegaan op de theologische vragen die de geweldsteksten oproepen. Neis signaleert wel 'spanningen in God', maar ze gaat niet in op de betekenis hiervan voor het godsbeeld van het Oude Testament. Op dat punt zou dit belangrijke thema aanvulling verdienen.

Nieuw Balinge

A. Versluis

---

Andrew E. Steinmann, *From Abraham to Paul. A Biblical Chronology*, Concordia Publishing House, Saint Louis 2011, 421 p., \$ 79.99 (ISBN 9780758627995).

---

In de Bijbel staan veel geschiedenissen in een historisch verloop zonder dat jaartallen genoemd worden. Door zorgvuldige bestudering van de chronologische aanwijzingen en door verbinding met buitenbijbelse gegevens is het min of meer mogelijk een tijdbalk op te stellen. Andrew Steinmann, een Amerikaans oudtestamenticus en orthodox lutheraan, geeft in zijn laatste boek een helder overzicht van de chronologie van de tijd van Abraham tot die van de apostel Paulus. Hij sluit grotendeels aan bij het werk van E.R. Thiele over de tijd van de koningen, maar hij verschaft ook nieuwe inzichten. Zo bespreekt hij recente C14-dateringsmethoden en maakt hij ook

gebruik van joodse gegevens over de berekening van de sabbats- en jubeljaren.

Rodger Young heeft onlangs erop gewezen dat de Seder 'Olam en de Babylonische Talmoed twee jubeljaren vermelden: het achttiende jaar van koning Josia en het vijfentwintigste jaar van de ballingschap (Ezech. 40:1). Daarbij is ook vermeld dat het jubeljaar in de dagen van Ezechiël het zeventiende was in de geschiedenis. Steinmann gaat uit van de duur van een jubeljaar van 49 jaar, bestaande uit zeven sabbatsjaren (zie ook het geschrift Jubileën). Op grond hiervan is het mogelijk terug te gaan van 574 v.Chr. tot 1358 v.Chr., de eerste keer dat dit jubeljaar gehouden is. Dan moet de intocht in het land Kanaän in het jaar 1406 v.Chr. geweest zijn en de uittocht uit Egypte veertig jaar eerder, in 1446 v.Chr. Die datering is op grond van deze methode niet alleen meer afhankelijk van de vierhonderdtachtig jaar in 1 Kon. 6:1. Overigens bespreekt Steinmann afzonderlijk allerlei voor- en nadelen van de vroege en late datering van de Exodus.

De bovenstaande methode kan ook getest worden aan de hand van de sabbatsjaren. Deze kwamen voor in de tijd van Josafat (2 Kr. 17:7-9), Hizkia (2 Kon. 19:29) en Zedekia (Jer. 34:8-10). De dateringen in 868, 700 en 588 v.Chr. passen precies in deze cyclus. Ook vallen de twee ons bekende voorlezingen van de Thora (2 Kr. 17:7-9 en 2 Kon. 23:1-2) in een sabbatsjaar, wat past bij het voorschrift dat deze eens in de zeven jaar voorgelezen moet worden (Deut. 31:10).

Op grond van deze zaken komt Steinmann zeer dicht uit bij de algemeen aanvaarde chronologie van Thiele over de koningen in het Oude Testament, al wijkt hij – zoals velen – iets af bij de regeringsjaren van koning Hizkia. Overigens accepteert Steinmann dat Achab in 853 meegevochten heeft in de strijd bij Qarqar, terwijl die identificatie ook bestreden wordt.

Bij de bespreking van de regering van Herodes de Grote komt Steinmann tot de conclusie dat deze koning Jeruzalem veroverd heeft in 36 v.Chr. en stierf in 2 of 1 v.Chr., terwijl meestal 37 en 4 v.Chr. aangenomen worden. Op grond hiervan is Jezus vermoedelijk geboren aan het eind van jaar 2 of het begin van jaar 1 v.Chr. Bij Lucas 2:2 merkt de auteur op dat Quirinius gezag uitoefende, maar toen geen gouverneur was. De datum voor de kruisiging van Jezus is waarschijnlijk 3 april van het jaar 33. Toen rees om 6.30 uur in de namiddag de maan boven de horizon in Jeruzalem. Dat gebeurde in het midden van een eclips, waardoor de schaduw bloedrood van kleur werd, na de zonsverduistering eerder die dag. Het is mogelijk dat Petrus aansloot bij deze gebeurtenis door op de pinksterdag de profetie van Joël aan te halen over de maan die in bloed verandert. Dit laatste is een veronderstelling en moeilijk te verifiëren, maar feit is wel dat Steinmann gebruikmaakt van de huidige mogelijkheden om de astronomische situatie in het Midden-Oosten nauwkeurig te reconstrueren. Er is een sterke overlevering dat Petrus en Paulus in het laatste jaar van keizer Nero (oktober 67 tot 9 juni 68) ter dood zijn gebracht. Mogelijk is Paulus in Spanje geweest in de jaren 60-64.

Steinmann verwijst meermalen naar buitenbijbelse gegevens, maar bij de periode vóór David is hij daarin terughoudend, mede vanwege enige onzekerheden in de Egyptische chronologie. Toch had ik daarover graag wat meer vernomen, omdat andere auteurs bijvoorbeeld Amenhotep II als farao van de uittocht beschouwen. Het boek is helder geschreven en niet al te technisch, terwijl de specialisten genoeg aanknopingspunten krijgen. Steinmann is er in geslaagd de huidige discussies goed samen te vatten en ook nieuwe inzichten te presenteren. Op internet

staan mooie aanvullende overzichten, waarin ook de chronologie van andere volken gepresenteerd wordt: [www.cph.org/aescharts](http://www.cph.org/aescharts).

Ede

M.J. Paul

### Kerk- en theologiegeschiedenis

---

Alida Leni Sewell, *Calvin and the Body. An Inquiry into His Anthropology*, VU University Press, Amsterdam 2011, 269 p., € 24,50 (ISBN 9789086595877).

---

Op 21 december 2011 promoveerde Alida Leni Sewell (1948) uit de VS aan de theologische faculteit van de VU op bovengenoemd proefschrift bij C. van der Kooi en E.A. de Boer. Het is voor haar een prachtige mijlpaal in haar leven waarmee we haar volgaarne feliciteren. De thematiek die Sewell in haar onderzoek aan de orde stelt, is hoogst relevant. We leven in een cultuur waarin het lichamelijke en het zintuiglijke van groot belang zijn. Dat maakt het interessant om in de grote christelijke traditie het oor te luisteren te leggen bij iemand als Calvijn en nauwkeurig door te vragen naar diens theologische benadering van het lichaam.

Sewells keuze voor Calvijn hangt samen met het merkwaardige verschijnsel dat deze maar liefst 91 keer in zijn oeuvre de uitdrukking gebruikt dat het lichaam een kerker voor de ziel (*carcer animae*) is. Deze uitdrukking heeft al vaker pennen in beweging gebracht. Iemand als Voetius distantieerde zich ervan. Andere onderzoekers hebben de vraag gesteld hoe zich deze uitdrukking verhoudt tot het platoonse denken. Een totaalonderzoek naar het gebruik van deze uitdrukking ontbrak tot nu toe evenwel. Het is de verdienste van mevrouw Sewell dat zij de 91 uitdrukkingen heeft geïnventariseerd. Ze zijn

ook in een aparte bijlage in het proefschrift opgenomen. Dit onderzoek heeft geleid tot een doorsnede van Calvijns theologie en het blootleggen van allerlei dwarsverbindingen in zijn denken.

Sewell plaatst Calvijns visie op het lichaam tegen de achtergrond van zijn tijd, cultuur en opvoeding. Vervolgens bevraagt ze de reformator op diens kennis en gebruik van de medische inzichten in zijn tijd. Het beeld van God is het thema van een ander hoofdstuk. Vanuit de vraagstelling in de moderne cultuur is het goed voorstelbaar dat Sewell ook afzonderlijk ingaat op Calvijns visie op het huwelijk, de seksualiteit en de verhouding van man en vrouw. Ook naaktheid en schaamte vormen een afzonderlijk thema, evenals de waardering van het lichaam in de schepping, na de zondeval en in de opstanding. Deze hoofdstukken leveren interessante doorkijkjes in Calvijns denken en theologie op.

Het onderzoek brengt Sewell tot de conclusie dat Calvijn niet op dezelfde wijze als Plato spreekt over het lichaam als kerker van de ziel. Terwijl Plato hiermee een absolute onderwaardering of zelfs negatie van de waarde van de materie en het lichaam bedoelde, is Calvijn veel positiever over het lichaam, omdat het hier om Gods schepping gaat. De incarnatie vormt bovendien een belangrijke bevestiging van de waarde van het menselijk lichaam. Bij Calvijn is de gevangenismetafoor gekarakteriseerd door de gebrokenheid van de zonde en staat zij daarom ook in eschatologisch perspectief: gelovigen zien uit naar de verlossing van het lichaam. Bij Calvijn is de negatieve waardering van het lichaam daarom relatief te noemen in plaats van absoluut zoals bij Plato.

Deze conclusie laat wel vragen over. Het is op z'n minst opvallend dat Calvijn zelf zich in zijn behandeling van de menselijke

ziel schatplichtig weet aan Plato: 'Het oordeel van Plato is dan ook het meest ter zake te noemen, want hij spreekt in zijn beschouwingen over het beeld van God in de ziel' (*Institutie* I.15.6). Dit is des te dringender omdat Plato – in onderscheid met Aristoteles – over de ziel kon spreken zonder het lichaam daarbij te betrekken. Calvijns beslissingen hebben dan ook verdacht veel weg van Plato. Terwijl Irenaeus expliciet stelde dat ziel en lichaam tot Gods beeld behoorden, nam Calvin heel bewust de beslissing om het *imago Dei* voornamelijk in de ziel gelokaliseerd te zien. Calvin kan dan wel wat toegeeflijk opmerken dat het beeld van God afstraalt naar het lichaam, maar uit alles blijkt dat zijn hart ligt bij het beeld van God dat tot de ziel behoort. Dat wordt nog eens bevestigd door zijn merkwaaardige opmerking dat ook de engelen het beeld van God dragen. Dat is voor Calvin een reden om het beeld van God juist niet in het lichaam te zoeken, maar in de ziel. Kortom, alles lijkt erop te wijzen dat Calvin ten aanzien van de verhouding van lichaam en ziel ten opzichte van zijn voorgangers in de vroege kerk wel degelijk een platoonse 'shift' heeft gemaakt. De problematiek is met dit proefschrift voor mijn gevoel dan ook niet definitief opgelost, maar biedt vast nog genoeg stof voor een volgende onderzoek(st)er om zijn/haar tanden in te zetten.

Amsterdam

W. van Vlastuin

Paul van Geest, *Waarachtigheid. Levenskunst volgens Augustinus*, Meinema, Zoetermeer 2011, 182 p., € 18,50 (ISBN 9789021142777).

In dit boek probeert de auteur het werk van Augustinus vruchtbaar te maken voor de hedendaagse zoektocht naar levenskunst die op veel plekken in de hedendaagse samenleving waarneembaar is. Het Woord vooraf is dan ook niet geschreven door de theoloog Van Geest zelf, maar door een organisatiedeskundige en een hoogleraar *Corporate Governance*, die erop wijzen dat er in onze tijd een luidde roep klinkt om leiders, bestuurders en organisaties 'die zich integer, waarachtig en met oog voor belangen van anderen gedragen' (9).

Waarachtigheid is dan ook de deugd met het oog waarop Van Geest Augustinus leest. Dat levert veel op. Bekend is natuurlijk de eerlijke zelfanalyse waardoor de *Confessiones* geschiedenis hebben gemaakt. Maar ook in andere werken, zoals zijn *Regel voor het kloosterleven*, benadrukte Augustinus de waarde van integriteit, van consistentie tussen wat je denkt, zegt en doet. In enkele werken die hij speciaal aan de leugen wijdde, gaat dat zo ver dat zelfs de noodleugen te allen tijde veroordeeld wordt. Van Geest distantieert zich maar zelden expliciet van Augustinus, maar dit is hem kennelijk toch iets te gortig. Zijns inziens is de waarachtigheid niet direct in het geding wanneer men liegt, zolang men zich er maar van bewust is dat men liegt. 'Pas als iemand uitgroeit tot een pathologisch leugenaar die zich er niet meer van bewust is dat hij liegt dan wordt hij onwaarachtig' (16). De vraag is natuurlijk of met zo'n opgerekt criterium de sfeer in onze bedrijven en organisaties er werkelijk zo veel beter op wordt. Men kan toch ook stellen dat met elke leugen wel degelijk de waarachtigheid in het geding is, maar dat bij de nood-

leugen hogere belangen de doorslag geven?

Van Geest bespreekt ook waarden die met waarachtigheid samenhangen, zoals eerlijkheid, matigheid, evenwicht, transparantie en tolerantie. Het is opmerkelijk hoezeer we vandaag in al deze opzichten nog van Augustinus kunnen leren. Pas in zijn strijd tegen de donatisten blijkt Augustinus' waarachtigheid op een grens te stuiten. Die wordt door Van Geest niet verbloemd, maar wel in het juiste kader geplaatst. Het boek eindigt met een impressie van de manier waarop waarachtigheid ook in het sociale leven doorwerkt, aan de hand van de zogeheten vrede-stafel uit *De civitate Dei*.

Dit boek verscheen in hetzelfde jaar waarin in ons land de misbruikschandalen in de Rooms-Katholieke Kerk in hoge mate het nieuws bepaalden. Een nieuwe concentratie op het belang van waarachtigheid komt dus wel zeer gelegen. Voor protestanten rijst uit dit boek wel een wat andere Augustinus op dan degene die ze kennen van de latere genade- en predestinatieleer. Men kan zich ook afvragen of Van Geest Augustinus hier en daar niet te zeer als een hedendaagse katholiek tekent (geloofde hij bijv. werkelijk dat heidenen door het 'eerlijk' houden van de wet gerechtvaardigd konden worden, 119?). Dat neemt niet weg dat ook protestanten veel kunnen leren van deze andere kant van Augustinus – evenals de andersspirituelen die de auteur met zijn boek ook op het oog heeft.

G. van den Brink

Martin Luther, *Kiezen is dienen: De servo arbitrio Luthers antwoord aan Erasmus*, Markus Matthias (red.), Kok, Kampen 2010, 416 p., € 34,90 (ISBN 9789043517942).  
Johannes Calvijn, *De eeuwige voorbeschikking Gods*, Willem Balke (red.), Boom, Amsterdam 2009, xxviii, 222 p., € 35,90 (ISBN 9789085067993).

Tussen de eerste edities van deze twee werken ligt een kwarteeuw (1525 en 1552). In die periode hebben de gereformeerde en lutherse varianten van het protestantisme zich van elkaar losgemaakt. Luther en Calvijn kennen echter wel dezelfde passie voor de pure genade van God. Voor Luther is de kern van de discussie met Erasmus hoe de menselijke keuzevrijheid zich verhoudt tot Gods genade (56). Voor Calvijn ligt het vertrekpunt in het debat met Bolsec in de belijdenis dat het geloof voortkomt uit de genade van God (4).

De uitgever prijst de nieuwe Nederlandse vertaling van Luthers *De servo arbitrio* aan als accuraat en verfrissend. Max Staudt is er inderdaad in geslaagd om Luther dichtbij te brengen. Dat is geen eenvoudige opdracht vanwege de complexiteit van deze tekst. Volgens Luther is menselijke keuzevrijheid een illusie. Dat geldt niet alleen met betrekking tot het dienen van God, maar zelfs in het gewone leven, waar eigenbelang, begeerten en emoties de wil sturen. De menselijke wil is een rijdier. 'Zit God erop, dan doet het wat God wil en gaat het waar God wil. [...] Zit de Satan erop dan doet het wat de Satan wil en gaat het waar de Satan wil' (84). In een slotwoord verantwoordt de vertaler zijn keuzes. Opvallend – maar wel steeds meer gangbaar – is de consequente vertaling van *arbitrium* met 'keuze' in plaats van 'wil', om zo het onderscheid met *voluntas* te markeren.

Markus Matthias, hoogleraar aan de PThU, merkt in de inleiding terecht op dat dit werk van Luther de breuklijn tussen humanisme en protestantisme markeert. Het is jammer dat zijn inleiding zo ingewikkeld is. Wellicht heeft hij zich laten leiden door het verlangen om een gereformeerd misverstaan van Luthers geschrift te voorkomen. Matthias stelt dat er voor een christen geen enkele redenering kan bestaan 'die voor hem de goddelijke verwerping van zijn medemens aannemelijk zou kunnen maken' (25). Hij maakt echter niet duidelijk hoe die uitspraak zich verhoudt tot de harde noten die Luther kraakt over de God van wie wij moeten geloven dat Hij rechtvaardig is ook als zijn 'wil ons onontkoombaar rijp maakt voor verdooming' (81). Volgens Matthias is er bij Luther geen leer van de predestinatie. Dat hangt natuurlijk af van de definitie van 'leer'. Luther was blij met de predestinatieleer in Melancthon's *Loci*. Het kan toch niet zo zijn dat de lutherse traditie Luther en Melancthon beter begrijpt dan dat zij zichzelf en elkaar begrepen.

Calvijns polemische geschrift *De aeterna Dei praedestinatione* verscheen niet eerder in het Nederlands. Willem Visser vertaalt naast dit werk ook nog een lezing voor Calvijns collega's – de *Consensus van Genève* – en twee van zijn preken over de verkiezing. Er zijn wel wat schoonheidsfoutjes in de vertaling, zo is *saint Paul* eenmaal 'de Paulus' (13) en wordt de opmerking dat hij *ne parle ici que des fideles* vertaald als: 'dat Paulus het hier niet alleen over de gelovigen heeft' (206). De inleiding van de hand van professor Balke maakt de historische achtergrond van de uitgaven goed duidelijk. Als hij het nieuwere onderzoek naar de verhouding tussen Calvijn en de orthodoxie verwerkt had, zou hij de verschuiving van de verkiezingsleer in de laatste editie van de *Institutie* wellicht gerela-

tiveerd en de scholastiek niet gediskwalificeerd hebben. De definities van infra- en supralapsarisme (xxv) zijn verwarrend. Balke stelt wel terecht dat Calvijn zich genooddaakt zag om de aanval op zijn predestinatieleer te pareren en dat hij zich in die polemische context soms liet verleiden tot uitspraken die neigen naar een gelijkstelling van verkiezing en verwerping.

Theocentrische theologie roept weerstand op. Dat verzet kiest vaak de vorm van het verwijt dat God auteur van het kwaad wordt. Luther antwoordt: 'Hoe alles wat voor ons kwaad is, goed kan zijn in Gods oog, dat weet God alleen' (193). Calvijn werkt het uit: 'God beschikt zo over alle dingen dat er van Zijn kant niets kwaads gebeurt, want Hij is rechtvaardig' (32). Beiden eindigen met het perspectief op de volkomenheid. Volgens Luther zal het licht der heerlijkheid 'ons God laten zien [...] als op de meest volstreckte en evidente wijze rechtvaardig' (317). Calvijn beaamt Augustinus: 'Als de laatste dag gloort dan zal in het helderste licht der wijsheid zichtbaar worden wat het geloof der vromen nu reeds bevat' (184).

H. van den Belt

---

Drs. J.C. den Ouden, *Gelovig kruisdragen: De visie van de puriteinen op kruisdragen*, [Hersteld Hervormde Studies, 6], Den Hertog, Houten 2010, 152 p., € 15,90 (ISBN 9789033123030).

---

De hersteld hervormde predikant van Opheusden heeft zich verdiept in wat de puriteinen schrijven over het lijden. De titels van de puriteinse werken zetten de toon. Volgens Jeremiah Burroughs is *Christelijke berusting een zeldzaam juweel* en Thomas Brooks schrijft over de *Zwijgende christen onder de*



*pijnlijke roede*. Innerlijk verzet tegen het lijden interpreteren de puriteinen als opstand tegen Gods voorzienigheid. Terecht signaleert Den Ouden dat zij weinig aandacht geven aan het mysterie van het lijden. Toch ziet hij ook een verschil met stoïcijnse onverschilligheid omdat het geloof in Christus de wortel is van de overgave aan Gods voorziene leiding. Het eerste deel van het boek beantwoordt de vraag wat een kruis volgens de puriteinen is. Het lijden dient onder andere om de zonde uit te bannen. ‘Als een vrouw meer liefde heeft voor haar knecht dan voor haar man, dan zal haar man die knecht buiten de deur zetten’, aldus Brooks (15). Ook in een tijd zonder bedienden, is het beeld sprekend. De beeldende taal maakt de puriteinse preken boeiend. Het huwelijk kan ook een kruis zijn. Volgens Thomas Boston maakt de vrouw van Job het haar man moeilijk en John Flavel verwijst zelfs naar Xantippe die Socrates’ geduld beproeft (20). De puriteinen kenden hun klassieken.

Het tweede deel van het boek – met een verwijzing naar Bonhoeffer ‘God in het midden’ getiteld – verbindt het denken over het lijden met de puriteinse visie op de eigenschappen van God. De nadruk op de onderwerping houdt verband met Gods soevereiniteit en heiligheid. De praktijk van het kruisdragen staat in het derde deel van het boek centraal, onder de titel ‘Vreugde onder het kruis’. De auteur laat zien hoe het inzicht in het doel van het lijden helpt om het lijden te dragen. Het kruis laat de betrekkelijkheid van al het aardse zien. Watson houdt zijn lezers voor dat het trekken van een kies weinig pijn doet, als die loszit (109).

Deze studie geeft aan de hand van de gekozen auteurs een goed inzicht in de puriteinse opvattingen over het lijden. Het boek houdt, door de vele voetnoten en de Engelse citaten enerzijds en de pastorale strekking

anderzijds, het midden tussen een wetenschappelijk onderzoek en een meditatieve bundel. De stijl is wat opsommerig en de uitgave ademt de sfeer van een bewerkte scriptie, hoewel het niet als zodanig gepresenteerd wordt. Naar de historische bronnen van het puritanisme is nog wel nader onderzoek te verrichten. Den Ouden legt er de vinger bij dat de puriteinen in hun werken over het lijden Calvijn nauwelijks citeren. Luther citeren ze wel en dat roept de vraag op of mede via de Duitse reformator de middeleeuwse mystiek – met *Gelassenheit* als kernbegrip – bij de puriteinen doorwerkt. De kracht van de puriteinse theologie schuilt in de *praxis pietatis*. In de christocentrische boodschap schuilt de katholiciteit van het puritanisme. In het lijden lijkt de christen op Christus.

H. van den Belt

---

Maarten Wisse, Marcel Sarot en Willemien Otten (red.), *Scholasticism Reformed: Essays in Honour of Willem J. van Asselt*, [Studies in Theology and Religion, vol. 14], Brill, Leiden/Boston 2010, x, 390 p., € 133,00 (ISBN 9789004183179).

---

Deze bundel is gewijd aan Willem J. van Asselt en zijn bijdrage aan de bestudering van de gereformeerde scholastiek. De titel is trefzeker: de visie op de gereformeerde scholastiek is in de afgelopen decennia radicaal hervormd. Maarten Wisse en Marcel Sarot belichten in de introductie de renaissance van de scholastiek. De oude school – vertegenwoordigd door S. van der Linde en Van Asselts promotor, C. Graafland – zag de gereformeerde scholastiek als een terugval van de theologie van het Woord in een dogmatisch systeem, beheerst door de predestinatieleer. Van Asselts keuze voor Cocceius als promo-

tieonderwerp werd ingegeven door de gedachte dat diens verbondstheologie de scholastiek zou doorbreken. Zijn dissertatie (1988) ademde nog de sfeer van de oude school. In de nieuwe school staat scholastiek voor een methode die de gereformeerde geloofsinhoud wetenschappelijk op formule brengt en verbindt met de katholieke traditie. Door het intensieve contact met Richard A. Muller groeide Van Asselt uiteindelijk uit tot een toonaangevend continentaal vertegenwoordiger van de positieve benadering van de gereformeerde orthodoxie.

In haar bijdrage stelt Willemien Otten een paar forse vragen aan de nieuwe school. L.M. de Rijk zag als eerste het methodische karakter van de middeleeuwse scholastiek in, maar had een heel andere agenda dan de bewonderaars van de gereformeerde scholastiek, omdat hij in de middeleeuwse benadering een voorloper zag van de seculiere cultuur. Als de claim van neutraliteit tot zulke verschillende posities kan leiden, is er een apologetisch belang in het spel. Aan de hand van Abelard laat zij zien dat scholastiek geen tijdloos model is. Hoewel Otten terecht de vinger legt bij een zwakke plek, verdisconteert zij niet dat de nieuwe school zich aan negatieve vooroordelen moest onttrekken. Juist van Van Asselt gaat binnen de nieuwe school een corrigerende invloed uit wanneer theologische posities uit de scholastiek als tijdloze waarheden worden opgevat.

Na het eerste deel van het boek dat kritisch reflecteert op de invloed van Duns Scotus op de gereformeerde orthodoxie, volgt een aantal historische bijdragen over aspecten van de gereformeerde orthodoxie. Zo bespreekt Andreas Beck de relatie tussen Melancthon en Voetius en wijdt Muller een artikel aan het verzet van Thomas Barlow tegen vernieuwing in de methodologie.

Dat in de Engelse vertaling van Van As-

selt's proefschrift het denken van de nieuwe school consequent is verwerkt, heeft hij mede te danken aan Raymond Blacketer, volgens Van Asselt 'a translator greater than whom cannot be conceived.' Hij versiert de bundel met een bijdrage over William Perkins, waarin hij de relatie tussen de theologische methode en de praktische uitwerking voor de prediking belicht. Perkins wees, anders dan veel latere puriteinen, afscheiding van de Anglicaanse Kerk van de hand en hoopte op een reformatie door middel van de verkondiging van het Woord. Blacketer laat ook zien dat de formele afwijzing van de allegorische exegese bij Perkins samengaat met het gebruik van allegorese als retorisch stijlmiddel.

In het laatste deel van het boek staan de bijdragen die de gereformeerde scholastiek relateren aan recente theologische discussies. Rinse Reeling Brouwer vergelijkt Polanus met Barth en Maarten Wisse bespreekt de invloed van Cocceius op Barth. Gijsbert van den Brink stelt dat de theologie van Calvijn trinitarischer is dan die van de latere orthodoxie, maar volgens Luco van den Brom biedt Cocceius juist aanzetten tot een relationele en dus trinitarische benadering van de theologie.

Enkele slordigheden – zoals 'presentL' (75) en 'Unive rsity' (112) – ontsieren de bundel. Voorzetsels en lidwoorden in Nederlandse namen behoeven in het Engels geen hoofdletters – de Rijk en van Asselt – maar wel aan het begin van een zin (60). *Reformed Thought on Freedom* (2009) staat in de bibliografie, maar de introductie vermeldt nog dat het spoedig gepubliceerd zal worden (13). Publicaties uit 2003 en zelfs 1992 kunnen alleen maar recent zijn vergeleken bij de bron teksten uit de zestiende en zeventiende eeuw.

De school van Muller is in het internationale onderzoek leidend geworden. De vraag naar de relatie tussen de methode en de

theologische inhoud is nog niet bevredigend beantwoord. Wie de *Institutio* van Jean Calvin vergelijkt met de *Institutio Theologiae Elencticae* van Francisco Turretini, weet dat het verschil meer is dan een kwestie van genre en methode. Daarom geldt, ook nu de bestudering van de geschiedenis van de gereformeerde scholastiek radicaal hervormd is: *semper reformanda*.

H. van den Belt

---

William J. Wright, *Martin Luther's Understanding of God's Two Kingdoms: A Response to the Challenge of Skepticism*, Baker Academic, Grand Rapids 2010, 208 p., \$ 29.99 (ISBN 9780801038846).

---

Dit intrigerende werk over de theologie van Luther beperkt zich niet tot zijn opvattingen over de politiek. Wright, emeritus hoogleraar kerkgeschiedenis aan de University of Tennessee, neemt juist afstand van de stereotype opvatting dat Luthers verstaan van de twee rijken een politieke leer is. Hij ziet deze opvatting veeleer als de sleutel om Luthers uitspraken over intern en extern, vlees en geest, wet en evangelie te verstaan. Wright brengt een overtuigende en welkome correctie aan op de versmalling van dit concept in de negentiende en twintigste eeuw tot 'the Luther to Hitler legend' (20). Volgens Wright liggen de wortels van het concept in Luthers zoektocht naar de zekerheid. Tegenover twijfel en scepsis stelt hij dat er twee werkelijkheden zijn met radicaal verschillende objecten van kennis en dus ook met radicaal verschillende methoden. Wright sluit zich aan bij het onderzoek van Helmar Junghans die de rechtvaardigingsleer bij Luther verklaart vanuit de theologie van het Woord. Zo is ook de tweerijkenleer een gevolg van de concentra-

tie op het Woord dat alle menselijke redeneringen te boven gaat.

Na een overzicht van de literatuur over de twee koninkrijken (hoofdstuk 1) bespreekt Wright in een lange aanloop naar Luther de ontwikkeling van het Italiaanse humanisme en scepticisme (hoofdstuk 2) en de invloed daarvan in Noord-West Europa, onder andere via Agricola (hoofdstuk 3). De kern van zijn these berust op de invloed van het humanisme van met name Lorenzo Valla op Luther. De verbinding met Valla is een zwakke schakel in het betoog, omdat de relatie tussen het humanisme en Luther erg complex is en omdat zijn positieve verwijzingen naar Valla nog geen conceptuele invloed bewijzen. Augustinus' *De civitate Dei* komt er vergeleken bij de laatste bekaaid van af (109-110).

In de laatste twee hoofdstukken bespreekt Wright Luther meer in detail. Hij geeft aan waarom hij de twee rijken eerder als een wereldbeeld dan als een politieke theorie opvat (hoofdstuk 4) en schetst de toepassing voor het christelijke leven aan de hand van Luthers commentaren op Prediker en Genesis (hoofdstuk 5). De twee koninkrijken zijn niet de kerk en de staat. De kerk zelf behoort tot beide koninkrijken, met de zichtbare kerk in het koninkrijk van deze wereld en de onzichtbare in het eeuwige koninkrijk. Volgens Wright is het beter om de rijken te onderscheiden in innerlijk en uiterlijk of eeuwig en tijdelijk. Luther duidt de twee rijken soms aan als het rijk van God en het rijk van de mens of van Satan, maar uiteindelijk vallen beide rijken onder de heerschappij van God. Daarin lijkt Wrights Luther sterk op Calvijn, hoewel Wright dat zelf niet opmerkt.

Vanuit een terechte reactie tegen de politisering van het concept van de twee rijken neigt Wright ertoe om door te slaan naar de andere kant door de relatie met de politiek te minimaliseren en het concept als wereldbe-

schouwing te interpreteren. Dat roept ten minste de vraag op of het niet plausibeler is om Luthers visie op de twee rijken te zien als een variant van het onderscheid tussen innerlijk en uiterlijk. Dat onderscheid bepaalt immers al de structuur van Luthers *Von der Freiheit eines Christenmenschen* (1520): 'Nach der Seele wird er ein geistlicher, neuer, innerlicher Mensch genannt, nach dem Fleisch und Blut wird er ein leiblicher, alter und äusserlicher Mensch genannt.' De kritische vragen en kanttekeningen nemen niet weg dat Wrights jarenlange studie naar dit onderwerp nieuw licht werpt op de relatie tussen Luther en het humanisme.

H. van den Belt

---

David VanDrunen, *Natural Law and the Two Kingdoms. A Study in the Development of Reformed Social Thought*, William B. Eerdmans, Grand Rapids 2009, 466 p., \$ 35.00 (ISBN 9780802864437).

---

Dit is een bijzonder uitdagende en goed geschreven studie. VanDrunen, hoogleraar systematische theologie aan Westminster Seminary California, beschrijft de samenhangende lotgevallen van de natuurwet en de tweerijkenleer in de gereformeerde theologie. Meestal wordt gedacht dat de natuurwet een typisch rooms-katholiek theologoumenon is terwijl de tweerijkenleer een exclusief kenmerk zou zijn van het lutheranisme. Aan de hand van gedetailleerde historische overzichten die de zestiende tot en met de twintigste eeuw beslaan, betoogt VanDrunen dat dit beeld dringend correctie behoeft. In werkelijkheid onderschreef ook de gereformeerde reformatie de idee van de natuurwet, dat wil zeggen de gedachte dat God de morele wet ingeplant heeft in het geweten van elk mens, zodat ieder

door het getuigenis van zijn geweten besef heeft van zijn basale morele verplichtingen. Evenzeer is het gereformeerd om te geloven dat deze natuurwet constitutief is voor het functioneren van de staat en andere natuurlijke verbanden, terwijl God het geestelijke rijk van de kerk daarentegen regeert door middel van zijn Woord. In deze tweerijkenleer geldt het politieke en culturele leven als geworteld in Gods scheppende en onderhoudende werk, en staat het kerkelijke leven in dienst van Gods verlossingswerk in Christus.

Hoewel hij hier en daar eigen accenten legde, zou Calvijn zich op het punt van de tweerijkenleer geheel bij Luther hebben aangesloten en op het punt van de natuurwet achter deze hebben teruggegrepen op middeleeuwse tradities. Wel was er bij Calvijn ook een andere denklijn, die met de tweerijkenleer op gespannen voet stond, maar die het hem mogelijk maakte de nauwe samenwerking tussen burgerlijke en kerkelijke overheid in Genève te rechtvaardigen. Calvinisten die na Calvijn het recht van opstand jegens de overheid nader articuleerden (zoals Franse hugenoten en Engelse vluchtelingen), deden dat met behulp van creatief gebruik van natuurwetideeën: van de heidenen kan men nog leren hoe een menselijke samenleving er uit dient te zien, en tirannen die zich niet houden aan de natuurwet (waartoe men de Decaloog en het liefdegebod rekende) dienen kritisch bejegend te worden. In de nareformatische orthodoxie trok men de lijnen van Calvijn eveneens krachtig door, inclusief overigens diens niet geheel consistente bestaan van overheidsbemoeyenis in godsdienstige zaken. Hoewel VanDrunen artikel 36 NGB helaas niet bespreekt, zal hij ook dit wel (net als de Westminster Confessie) tot deze inconsistenties rekenen. Wel laat hij zien hoe bijvoorbeeld Althusius, Rutherford en Turretini zich van de spanning bewust zijn, en

daarom heel zorgvuldig specificeren wat de overheid wel en niet mag doen in relatie tot de kerk.

Pas in het twintigste eeuwse neocalvinisme en bij Barth gaat het mis: overheid en politiek worden nu losgemaakt van de scheppingsorde en geplaatst in het kader van het komende rijk van Christus. Kuyper kan met zijn algemene genadeleer nog gezien worden als staande in de tweerijkentraditie, maar latere neocalvinisten interpreteren dat op hun beurt als een inconsistentie in zijn denken. Barth had een toenevende waardering voor wat aan goedheid en waarheid buiten de christelijke traditie gevonden kan worden, maar plaatste dit op een christologische in plaats van scheppingstheologische basis. In beide gevallen gaat men streven naar een samenleving die gebaseerd is op de normen van het evangelie. Gelukkig is er recent sprake van een herleving van de gereformeerde natuurwettraditie en tweerijkenleer, en gaan steeds meer onderzoekers (o.a. Stephen Gabrill) ertoe over deze op te diepen en te actualiseren.

VanDrunen zelf heeft in een eerdere studie al betoogd dat de natuurwetidee zijns inziens ook Bijbels is. Ook voor de tweerijkenleer neemt hij het op – er zijn grote verschillen in het rijk van Christus zoals uitgedrukt in de kerk en wereldlijke rijken. In die zin staat de gereformeerde traditie dicht bij de anabaptistische die momenteel een revival ondergaat (vgl. Hauerwas c.s.). Maar ze wijkt daar ook weer in belangrijke opzichten van af. Omdat in de staat andere wetten gelden en deze niet getransformeerd hoeft te worden tot het Koninkrijk Gods, kan een christen bijvoorbeeld wel in het leger dienen. Ook hoeven er geen christelijk-sociale programma's op de samenleving losgelaten te worden. Al lezend krijg je zomaar de indruk dat VanDrunen republikeins stemt. Maar een verborgen agenda lijkt hij niet te hebben. Daarvoor is zijn betoog te

integer, krachtig en goedgedocumenteerd. De vraag is alleen of hij niet te veel epicykels (lees: inconsistenties) moet aannemen in zijn bronnen om dat betoog helemaal overtuigend te doen zijn.

G. van den Brink

---

Meine Veldman, *God Speaks. Revelation, Justification, and Regeneration in the Theology of Eduard Böhl and His Critique of Albrecht Ritschl*, By Faith Alone Publishing, Anoka MN 2009, 242 p., \$ 44.99 (ISBN 9780984192410).

---

Deze Canadese dissertatie wekt de indruk een theologiehistorische studie te zijn, maar is in werkelijkheid meer dan dat. De auteur – geboren in Nederland (als zoon van ds. K. Veldman) en momenteel werkzaam als predikant in de RCA en als docent systematische theologie aan de Faculté de Théologie Évangélique in Montréal – wil aan de hand van een analyse van Eduard Böhl's kritiek op Ritschl's rechtvaardigingsleer zijns inziens fundamentele methodische problemen in de systematische theologie aan de orde stellen. Deze combinatie van een historische en een theologische inslag maakt dit werk lastig te plaatsen. De auteur zit zelf te dicht op zijn onderwerp, en vat Böhl vaak samen aan de hand van vooropgezette hypothesen in plaats van meer inductief diens gedachtegang te volgen. Soms loopt hij daarmee vast. Zo acht Veldman de locimethode in de dogmatiek onjuist, omdat deze de openbaring te zeer in de greep van het menselijk subject zou plaatsen – een gedachte die hij terugvoert op de inmiddels algemeen als achterhaald ervaren studie van Thorleif Boman uit 1952 over het verschil tussen het Hebreeuwse en het Griekse denken (24). Vervolgens verbaast hij zich

er dan over dat Böhl de locimethode wel degelijk gebruikte... (166).

Dit gezegd zijnde, ben ik toch wel van dit boek onder de indruk geraakt. De schrijver heeft me ervan overtuigd dat Böhl een theoloog van formaat is geweest, wiens stem het nog altijd verdient gehoord te worden. Dat komt vooral door de consequente wijze waarop Böhl het erfgoed van zijn schoonvader Kohlbrugge (door Veldman merkwaardigerwijs met umlaut gespeld) doorvertaalde in het geheel van de dogmatiek. Böhl streed niet alleen voor een streng forensische rechtvaardigingsleer, maar wilde anders dan bijvoorbeeld Calvin bewust ook niet met twee woorden spreken. Heiliging en wedergeboorte vormen geen 'tweede genade', maar vallen met de rechtvaardiging samen. De notie van een *unio mystica*, waarbij de gelovige substantieel deel zou krijgen aan Christus' heiligheid (dan wel aan de gaven van de Geest) wees hij af, omdat op die manier het heil te zeer in de mens ('in het vlees') getrokken wordt. Zonde en genade dienen niet verstaan te worden als materiële kwaliteiten in de mens, maar als oordelen Gods over ons leven. Het zijn (net als de notie van het beeld Gods) spiritueel-relatieve categorieën, geen ontologische. Calvin hinkt op dit punt volgens Böhl nog te zeer op twee gedachten, daarom is er behoefte aan een 'verdere reformatie'. Albrecht Ritschl bracht hem met zijn invloedrijke studie *Von der Rechtfertigung und der Versöhnung* (1870-74) evenmin verder, gezien diens moreel opgevatte verzoeningsleer en nadruk op ethiek en Koninkrijk Gods; Böhl bestreed hem met een aparte monografie, opgebouwd volgens eenzelfde indeling. Veldman laat zien hoe aan Böhls kritiek een visie op Schrift en openbaring ten grondslag lag die deze consequent uit de greep van het menselijk denken en streven wil houden.

Vanuit Böhl kunnen lijnen getrokken worden naar Noordmans en Barth, welke laatste Böhl in zijn *KD* dan ook regelmatig instemmend citeerde. Die verbanden legt Veldman echter niet (jegens Barth uit hij zich juist uitgesproken kritisch, 226v). Wel laat hij fraai zien hoe Böhl, die ook polemiseerde met Kuenen en Kuiper, tegenover historische kritiek en verlichtingsdenken enerzijds en al dan niet piëtistisch heilingsstreven anderzijds strengobjectief dacht vanuit het Woord Gods als centrum van geloof en theologie. In plaats van dat Woord op welke manier dan ook in z'n greep te willen krijgen, komt het er op aan zich erdoor te laten gezegen.

G. van den Brink

### Systematische Theologie

---

Alister E. McGrath, *Darwinism and the Divine. Evolutionary Thought and Natural Theology*, Wiley-Blackwell, Oxford 2011, 298 p., £ 19.99 (ISBN 9781444333442).

---

In dit boek werkt McGrath het pleidooi voor een natuurlijke theologie nieuwe-stijl dat hij eerder voerde in *The Open Secret* (2008) en *A Fine-Tuned Universe* (2009) verder uit. Hij doet dat ditmaal speciaal met het oog op de evolutietheorie. De gangbare gedachte is dat deze elke vorm van natuurlijke theologie overbodig heeft gemaakt; de fijnzinnige samenstelling van bijvoorbeeld het oog wijst immers niet meer per se op een goddelijke architect (zoals William Paley betoogde in zijn fameuze *Natural Theology*), maar op de effectiviteit van het proces van natuurlijke selectie. McGrath is overtuigd van de globale juistheid van de evolutietheorie. Hij bestrijdt echter dat als gevolg van de evolutietheorie God en de natuur maar beter niet te veel

meer met elkaar in verband gebracht kunnen worden. De kern van zijn voorstel vat hij samen in de volgende zin: 'Natural theology is thus not framed in terms of the idea that the observation of nature can *prove* the existence of God (...); rather, it is argued that the vision of nature that is made possible and legitimate by the Christian faith is found to offer satisfactory intellectual resonance with what is actually observed' (200v). Met andere woorden: het christelijk geloof biedt een (trinitarisch gestructureerde) visie op de natuurlijke werkelijkheid, die zeker niet minder dan seculiere alternatieven recht doet aan het geheel van onze waarnemingen.

Dat is een bescheiden, maar toch niet onbelangrijke these, die McGrath met veel kennis van zaken onderbouwt, daarbij gebruikmakend van zijn verbluffende overzicht over de recente, maar ook de wat oudere literatuur op het gebied van geloof en wetenschap. Een groot deel van dit boek bestaat uit een historisch exposé waarin McGrath laat zien dat de variant van natuurlijke theologie die door Paley werd uitgewerkt een betrekkelijk late ontwikkeling is, die zeker niet typerend is voor de christelijke traditie. Het betoog is hier zeer overtuigend, zoals ook zijn (herhaalde) bestrijding van de '*new atheists*' (Dawkins, Dennett e.a.; 254vv) dat mijns inziens is.

Wat tot dusver ontbreekt in McGrath's oeuvre en wat ik eerlijk gezegd in dit rechtstreeks aan evolutie gewijde boek verwacht had, is een meer thetisch-dogmatische door-denking van de gevolgen van het neodarwinisme voor de christelijke geloofsleer. Allerlei voor de hand liggende vragen op het gebied van de theologische antropologie, de zondeleer en de Schriftleer weet hij echter behendig te ontwijken. Ergens in een voetnoot stelt hij weliswaar dat hij de notie van de zondeval een 'integraal, verdedigbaar en be-

palend element van de heilseconomie' blijft vinden (215 n. 117). Maar hoe hij deze zondeval dan voor zich ziet in de evolutionaire geschiedenis blijft volstrekt onduidelijk. Hij verwijst hiervoor naar enkele pagina's in *A Fine-Tuned Universe*, maar wie die opzoekt, wordt niets wijzer. Evenzo belooft hij in dit boek in te gaan op de interpretatie van Genesis en de plaats van de mens in de kosmos (of in elk geval op 'some of these topics', 171) – maar ook die belofte maakt hij niet waar. Het stuk over 'the human evolutionary past' (281v) blijft opnieuw steken in een bestrijding van Dennett. Dat bevreemdt allemaal temeer daar McGrath juist aandringt op het inbrengen van 'a full knowledge of the theological resources of the Christian tradition' in de discussie (280).

Het is mij onduidelijk waarom McGrath voortdurend om de hete brij heen lijkt te draaien. Ik zal vast niet de enige zijn die hem op de man af gevraagd heeft nu eens een publicatie te wijden aan de intern-dogmatische kwesties die op het spel staan. Maar tot dusver geeft hij niet thuis. Vreest hij wellicht zijn krediet in de evangelicale wereld te verliezen? Of juist dat in de *mainstream* van de academische wereld? Of is hij nog onvoldoende zeker van wat goede antwoorden zijn? Hoe dan ook: als er iemand is die ons op dit terrein vanuit de enorme kennis van zaken die hij heeft opgebouwd verder zou kunnen helpen, dan is het McGrath wel. Laten we daarom hopen dat hij de koe nog eens bij de horens vat.

G. van den Brink

---

## Boekaankondigingen

---

Gunter Frank (ed.), Martin Schneider (vert.), *Melanchthon deutsch III: Von Wittenberg nach Europa*, Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2011, 321 p., € 18,80 (ISBN 9783374028542).

Dit derde deel in een serie van vijf biedt 29 documenten in een mooie Duitse vertaling. Zoals de ondertitel aangeeft, wendt Melanchthon zich tot geestverwanten in heel Europa. Door de opzet ontkomt het boek niet aan inhoudelijke herhalingen, bijvoorbeeld in de kritiek op Andreas Osiander. Interessant zijn de polemische passages tegen de radicale reformatie. Tegenover de spiritualist Caspar Schwenkfeld, die hij denigrerend Stenckfeld noemt, stelt de leraar van Duitsland dat wie het uiterlijke woord ter harte neemt, tot rust komt in God. In zijn testament staat dat het goddeloos is om de zonden serieuzer te nemen dan de dood van de Zoon van God.

H. van den Belt

---

Lisbeth Haase, *Mutig und glaubensstark: Frauen und die Reformation*, Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2011, 149 p., € 14,80 (ISBN 9783374028429).

In de kerkgeschiedenis zijn de moedige en sterke mensen meestal mannen. Lisbeth Haase (1931) portretteert vrouwen uit de reformatie. Katharina Luther en Idelette Calvin ontbreken niet. Katharina Melanchthon had veel zorgen om het huwelijk van haar dochter. Katharina Zell bezocht in Straatsburg gevangengenomen dopers. 'Welches Leid hatte Katharina Jonas zu tragen!' verzucht de schrijfster over deze vrouw die stierf in het

kraambed van haar dertiende kind. Na de vrouwen van de reformatoren volgen enkele vorstinnen en ten slotte vrouwen van adel en burgers. De abdis Caritas Prickheimer hoort eigenlijk niet in die categorie thuis. Veel diepgang krijgen de portretten niet en verwijzingen naar bronnen ontbreken.

H. van den Belt

---

C.J. den Heyer, *Verlichte voorgangers. De strijd tussen dogma en Bijbel in Nederland*, Meinema, Zoetermeer 2011, 336 p., € 27,50 (ISBN 9789021142791).

Den Heyer portretteert hier verschillende mensen die hem persoonlijk hebben aangesproken omdat zij de Bijbel gingen lezen en daarbij tot verrassende en verwarrende ontdekkingen kwamen. Vaak leidde dit voor hen tot een conflict tussen Bijbel en kerkelijk dogma. De auteur behandelt o.a. Erasmus, Spinoza, Coornhert, Balthasar Bekker en Jan Hendrik Scholten, de vader van de moderne theologie, maar ook Geert Grote en Thomas van Kempen worden besproken. Afsluitend horen we nog over Miskotte en Van Ruler. Daarmee is het palet van 'vrijdenkers', die het fundament voor de boodschap van de auteur moeten leggen, wel heel breed genomen. De uiteindelijke boodschap luidt kort en krachtig: 'Belijdenisgeschriften en dogma's behoren in een museum thuis en niet in een gemeente van mensen die met beide benen in deze wereld willen staan en op zoek zijn naar zingeving en spiritualiteit' (330).

G. van Ek



Mark A. Noll, *Protestantism. A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2011, 161 p., £ 7.99 (ISBN 978019956097).

---

De bekende evangelicale kerkhistoricus van Notre Dame (voorheen Wheaton College) vat in dit boekje eerdere publicaties van zijn hand over de geschiedenis van het protestantisme in een notendop samen. Maar Noll is niet van gisteren: behalve de zestiende-eeuwse reformatie en de gang van het protestantisme naar de VS bespreekt hij ook de recente opkomst ervan in de niet-westerse wereld. Mooie foto's van de grootste kerk ter wereld (Yoido Full Gospel Church in Seoul), een kerkdienst in Tanzania en een biddende vrouw uit China illustreren deze trend. In alle beknoptheid passeert heel veel de revue – en zelfs wat je al weet, is in de weergave van Noll nooit saai.

G. van den Brink

Jason Zuidema en Theodore van Raalte, *Early French Reform: The Theology and Spirituality of Guillaume Farel*, Ashgate, Farnham 2011, 244 p., £ 65.00 (ISBN 9781409418849).

---

Zuidema bespreekt de biografie en theologie van Guillaume Farel, die altijd in de schaduw van Calvijn heeft gestaan. Het boek biedt een overzicht van de huidige stand van het onderzoek en sluit aan bij de trend om Calvijn in het bredere verband van de Zwitserse en Franse reformaties te plaatsen. De titel suggereert dat de spiritualiteit uitgebreid aan de orde komt, maar Van Raalte beperkt zich tot het gebed als kern van de opwaartse spiritualiteit. Calvijns *sursum corda* en pleidooi voor een frequente avondmaalsbediening stammen van Farel. Het tweede deel van het boek bevat de belangrijkste teksten van Farel in een mooie Engelse vertaling.

H. van den Belt

---

## Ingekomen boeken

---

R. Michael Allen, *Theological Commentary: Evangelical Perspectives*, T&T Clark, Londen 2011, 232 p., \$ 24,95 (ISBN 9780567423290).

---

Egbert Ballhorn, *Israel am Jordan: narrative Topographie im Buch Josua*, [Bonner biblische Beiträge, Bd. 162], V&R Unipress, Göttingen 2011, 520 p., € 64,90 (ISBN 9783899718065).

---

H.J. de Bie, *Bijbelse theologie van het Oude Testament vanuit de gereformeerde traditie: Een aanzet en uitnodiging*, Groen, Heerenveen 2011, 352 p., € 39,95 (ISBN 9789058299697).

---

Theo Boer, Heleen Maat, Alco Meesters en Jan Muis (red.), *Van God gesproken: Over religieuze taal en relationele theologie (Opstellen aangeboden aan prof.dr. Luco J. van den Brom)*, Zoetermeer, Boekencentrum 2011, 270 p., € 19,90 (ISBN 9789023920472).

---

Julie Canlis, *Calvin's Ladder: A Spiritual Theology of Ascent and Ascension*, William B. Eerdmans, Grand Rapids 2010, 336 p., \$ 32,00 (ISBN 978-0802864499).

---

Wim Dekker, *Afwezigheid van God: Een onderzoek naar antwoorden bij W. Pannenberg, K.H. Miskotte en A. Houtepen*, Zoetermeer, Boekencentrum 2011, 279 p., € 25,00 (ISBN 9789023920625).

---

Arenda Haasnoot, *Neem je plaats in: In de tussentijd van Kerk en Koninkrijk*, Ark Media, Amsterdam 2011, 136 p., € 15,95 (ISBN 9789033819711).

Benjamin Foreman, *Animal Metaphors and the People of Israel in the Book of Jeremiah*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2011, XII+283 p., € 89,95 (ISBN 9783525532584).

---

Friedhelm Hengsbach, *Das Kreuz mit der Arbeit: Politische Predigten* [Christentum heute; Bd. 8], Kohlhammer, Stuttgart 2011, 240 p., € 24,90 (ISBN 9783170195271).

---

Wolfram Herrmann, *Jahwe, der Bewahrende. Die bleibende Zuversicht des israelitisch-jüdischen Glaubens*, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 2011, 98 p., € 19,90 (ISBN 9783788725396).

---

Konrad Hilpert (Hg.), *Zukunftshorizonte katholischer Sexualethik*, Herder, Freiburg/Basel/Wenen 2011, 520 p., € 45,00 (ISBN 9783451022418).

---

Dirk J. Human en Gert J. Steyn (ed.), *Psalms and Hebrews*, T&T Clark International, New York 2010, xviii+299 p., € 70,00 (ISBN 9780567150523).

---

Rolf A. Jacobson (ed.), *Soundings in the Theology of Psalms: Perspectives and Methods in Contemporary Scholarship*, Fortress Press, Philadelphia 2011, xiii+197 p., € 21,90 (ISBN 9780800697396).

---

Hittjo Kruyswijk, *Baas in eigen Boek? Evolutie en Schriftgezag bij de Gereformeerde Kerken in Nederland (1881-1981)*, Verloren, Hilversum 2011, 336 p., € 29,00 (ISBN 9789087042530).

Dale Launderville, *Celibacy in the Ancient World: Its Ideal and Practice in Pre-Hellenistic Israel, Mesopotamia, and Greece*, Liturgical Press, Collegeville 2010, xli+571 p., \$ 69.95 (ISBN 9780814656976).

Daniel Marguerat, *Lukas, der erste christliche Historiker: Eine Studie zur Apostelgeschichte*, Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2011, 422 p., € 55,40 (ISBN 9783290174729).

Esther Lightcap Meek, *Loving to Know: Covenant Epistemology*, Wipf and Stock Publishers, Eugene 2011, 534 p., \$ 49.00 (ISBN 9781608999286).

Rieke Mes, *Hoe kom ik thuis? Geestelijke verzorging voor mensen met dementie: een zielzorgconcept*, Boekencentrum, Zoetermeer 2011, 296 p., € 24,90 (ISBN 9789023925859).

M.A. Noll, *Protestantism: A Very Short History*, OUP, Oxford 2011, 144 p., \$ 11.95 (ISBN 978019956974).

Huib Oosterhuis, *De dag die komt: Zeven vieringen voor advent en kersttijd*, Gooi & Sticht, Utrecht 2011, 128 p., € 17,50 (ISBN 9789030400172).

Irene E. Riegner, *The Vanishing Hebrew Harlot: The Adventures of the Hebrew Stem ZNH*, [Studies in Biblical Literature, vol. 73], Peter Lang, New York etc. 2009, XVIII+239 p., € 52,60 (ISBN 9780820472768).

Annette Schellenberg, *Der Mensch, das Bild Gottes? Zum Gedanken einer Sonderstellung des Menschen im Alten Testament und in weiteren altorientalischen Quellen*, Theologischer Verlag, Zürich 2011, 474 p., € 64,80 (ISBN 9783290176068).

Alida Sewell, *Calvin, the Body and Sexuality*, VU University Press, Amsterdam 2011, 269 p., € 24,50 (ISBN 9789086595877).

Volker Stümke und Mattias Gillner (Hrsg.), *Friedensethik im 20. Jahrhundert* [Theologie und Frieden, Bd. 42], Kohlhammer, Stuttgart 2011, 284 p., € 44,90 (ISBN 9783170218376).

Thijs Tromp, *Het verleden als uitdaging: Een onderzoek naar de effecten van life review op de constructie van zin in levensverhalen van ouderen*, Boekencentrum, Zoetermeer 2011, 291 p., € 25,90 (ISBN 9789023924395).

R. te Velde (red.), *Pascal als religieus denker*, Klement, Zoetermeer 2011, 160 p., € 18,95 (ISBN 9789086870868).

Ds. W. Visscher, *De nieuwe aarde en de herschepping van alle dingen*, Willem De Zwijgerstichting, Baarn 2011, 47 p., € 4,95 (ISBN 9789072462503).

Ds. H. Visser, *Geloven in de branding van de twijfel: Aangevochten geloofsleven met voorbeelden van Maarten Luther*, Den Hertog, Houten 2011, 131 p., € 14,90 (ISBN 9789033124426).

W. van Vlastuin, *Word vernieuwd: Een theologie van persoonlijke vernieuwing*, Kok, Kampen 2011, 415 p., € 23,50 (ISBN 9789043503693).

Anne Voolstra, Mirjam van Veen, Frederike Cossee en Mirjam de Baar (red.), *Honderd jaar vrouwen op de kansel, 1911-2011*, Uitgeverij Verloren, Hilversum 2011, 224 p., € 21,00 (ISBN 9789087042578).

Andreas Wagner, *Gottes Körper: Zur alttestamentlichen Vorstellung der Menschengestaltigkeit Gottes*, Gütersloher Verlag, Gütersloh 2010, 203 p., € 24,95 (ISBN 9783579080956).

---

Norbert Winkler, *Meister Eckhart zur Einführung*, [2de druk], Junius, Hamburg 2011, 196 p., € 16,90 (ISBN 9783885069447).

---